

TITOVA DRŽAVA: »TOTALITARNA«?* **Ob sodbi ustavnega sodišča**

Povzetek. Ustavno sodišče Slovenije je leta 2011 označilo celotno ureditev 1945–1990, obdobje »Titove Jugoslavije«, za »totalitarno«, brez časovnih ali vsebinskih omejitev svoje kvalifikacije; po tej presoji je tudi prepovedalo uporabo Titovega imena v zvezi z imenovanjem novih ulic v Sloveniji. Ustavno sodišče se ni sklicevalo na sistematične obravnave totalitarizma, ni analiziralo tega pojava in njegove navzočnosti v obravnavanem časovnem obdobju. Ni mogoče zanikati, da je bila Jugoslavija leta 1945 oblikovana pretežno kot totalitarna država. Pričujoča obravnava zanika, da bi bila ureditev v Jugoslaviji od sredine 60. let totalitarna, praktično glede nobenega izmed elementov, ki jih podata Carl Friedrich in Zbigniew Brzezinski v svoji klasični študiji o totalitarizmu iz leta 1956. V Jugoslaviji je v 60. letih npr. dokaj svobodno izhajalo več milijonov primerkov verskega tiska na leto; gospodarska podjetja niso funkcionirala v okviru naturalnega planskega gospodarstva; politična ureditev je sicer uradno bila enostrankarska, vendar so republike (od leta 1971 tudi pokrajini) delovale kot avtonomni politični sistemi, ki so skrbeli za svoje interese ter se med seboj spopadali. Čeprav je bil Tito imenovan za predsednika s stalnim mandatom in čeprav se je gojil njegov kult, je bila njegova oblast omejena s federalnim značajem države in z zoperstavljenimi članicami federacije. Tudi glede nobenega izmed preostalih elementov, ki jih navajata avtorja, ni razlogov, da bi se od sredine 60. let naprej Jugoslavijo označilo kot totalitarno državo.

Ključni pojmi: totalitarizem, Tito, Jugoslavija, federalizem, enostrankarski sistem

---

* Dr. Sergej Flere, upokojeni redni profesor Filozofske fakultete Univerze v Mariboru.

** Pregledni znanstveni članek.

Uvod

Ustavno sodišče Republike Slovenije (US) je dne 26. 9. 2011 sprejelo odločbo, s katero je razveljavilo Odlok Mestne občine Ljubljana, ki določa poimenovanje ulice v izgradnji po Josipu Brozu Titu. US s to odločbo posega v vrednotenje slovenske ter širše politične in družbene zgodovine, saj se sodba nanaša na »Titov simbolni pomen« in »povojni totalitarni komunistični režim« ter znova navaja, da »Tito simbolizira totalitarni režim«. Na Tita v tej sodbi letijo očitki tudi z drugih zornih kotov, vendar je osrednja točka »totalitarnost«¹ nekdanje politične ureditve. S tem je US, kolikor je to v neki sodobni družbi mogoče, uradno označilo ureditev, ki je veljala v Sloveniji in Jugoslaviji v obdobju 1945–1990. Spomnimo, da parlament o tem ni sprejel uradnega dokumenta. Ustavno sodišče je s tem prevzelo odgovornost za vrednotenje zgodovine in morda za predrugačenje spomina (ne samo) Slovenk in Slovencev. Na območju nekdanje Jugoslavije ni drugih uradnih aktov, s katerimi bi bila ta ureditev označena kot »totalitarna«, če izvzamemo Deklaracijo hrvaškega sabora s 30. junija 2006 »o obsodbi hudodelstev, storjenih v obdobju totalitarne komunistične ureditve na Hrvaškem, 1945–1990« (<http://narodne-novine.nn.hr/default.aspx>).² V publicistiki je sicer veliko takih besedil, vendar se nanje ne bomo ozirali, ker v njih nikoli ne gre za sistematske obravnave, kjer bi se nakazal totalitarni značaj ureditve.

Ustavna sodišča v sodobnem svetu imajo velike pristojnosti, ki presejajo uporabo prava. Tolmačijo ga na najsplošnejši način, in s tem pogosto izražajo svoje nazore, saj tolmačijo najsplošnejše pravne principe in njihova medsebojna razmerja (Goldstein, 1986; Whittington, 2000; Arjomand, 2003). Naše ustavno sodišče nima ozkih možnosti za delovanje, ni omejeno samo na odpravo tistega, kar je izrecno v nasprotju z ustavo (Grad, Kristan in Perenič, 2004). Ustavno sodišče ima velike pristojnosti v oblikovanju sodobne ustavnosti in celo političnonazorskih razmer.

To bi rad ponazoril s primerom: leta 1996 je US, sklicujoč se na neki marginalen spis sicer uglednega ustanovnega profesorja Univerze v Ljubljani R. Kušjeja iz leta 1927 o agrarni reformi, citiralo, da je religija »obče koristna«, kar je kasneje prešlo kot avtoritativen vir v druge sodbe US in celo v Zakon o verski svobodi (2006) kot nekaj, kar je ugotovljeno, priznano in nesporno,

¹ Izraz »totalitarni« je italijanskega izvora, iz obdobja fašistične miselnosti. Italijanski fašisti so se hvalili, da so že v 20. letih XX. stoletja vzpostavili »totalno«, vseobsežno oblast v državi. G. Gentile, njihov ideolog, je pisal o »totalitarni državi«. Do druge svetovne vojne se je izraz uporabljal izključno v povezavi z nacifašizmom, po drugi svetovni vojni pa tudi v zvezi s sovjetskim tipom ureditve (prvi angleški zgodovinar E. H. Carr, 1946). Pojem sta prva znanstveno razdelala Friedrich in Brzezinskemu (1956).

² Ta deklaracija se sklicuje na Deklaracijo parlamentarne skupščine sveta Evrope iz leta 1996, kjer v razpravi ni bila omenjena Jugoslavija in kjer se kot prva napaka komunistične totalitarne preteklosti izpostavi »hipercentralizacija«, kar je ravno nasprotno s tistim, kar je veljalo v Jugoslaviji (<http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta96/eres1096.htm>) – glej nižje.

čepprav se je od leta 1927 veliko spremenilo v dojemanju religije, pa tudi v religiji sami.³ S tem se hoče nakazati odprte možnosti ustavnega sodstva pri urejanju družbenih razmer, družbenega sistema, zlasti pa nazorskih, ideoloških in kulturnih zadev.

V našem primeru pa je US pristopilo drugače. Čepprav pojem totalitarizem ni pravna kategorija, se US ni sklicevalo na noben vir pri označevanju tega, zakaj bi naj bila ureditev, ki ji je predsedoval Josip Broz Tito, jasno, povsem, brez zadržka in časovno neomejeno »totalitarna«.

Tukaj se bomo lotili zadeve na način, ki je najbolj primeren in morda za US najbolj ugoden. Držali se bomo strogo znanstvenih, in ne publicističnih obravnav pojma totalitarizem, in poskusili ugotoviti, ali je mogoče ureditev Titove Jugoslavije označiti kot »totalitarno« in v kolikšni meri.

S tem seveda nimamo namena opravičevati te politične ureditve, ampak se samo sprašujemo, v kolikšni meri je oznaka »totalitarni« režim, vezana na politično ureditev Titove Jugoslavije, upravičena.

Omeniti velja, da je bil komunizem kot totalitarni sistem deležen obsodbe pristojnih političnih in pravosodnih teles v nekaterih evropskih državah v času postkomunistične tranzicije. Zadeva je bila povsod spolitizirana in praviloma so bili prvi radikalni koraki obsodbe pozneje omiljeni. Primer: ustavno sodišče na Češkem je sicer ugotovilo, da je bila komunistična stranka v preteklosti »zločinska in obsodbe vredna«, vendar ni dovolilo njene prepovedi, kar je nakazoval zakon, ki je bil predmet obravnave tega sodišča leta 1993 (Češka republika, 1993). Na Poljskem, Češkem in Madžarskem ter v Vzhodni Nemčiji so zadevo postavili v okvir lustracijskih postopkov, ki so zadevali predvsem ovajanje in delo varnostnih služb. Število sodnih postopkov je bilo majhno, vpliv na konsolidacijo demokracije pa simbolen (Murphy, 2003; Williams, 2005). Do obsodb komunističnih režimov je prej prihajalo predvsem zaradi neposrednih dejanj totalitarnih policij in komunističnih mogotcev.

Vprašanje teh obsodb tukaj ne bo predmet širše obravnave, tudi zato, ker se odpirajo tehtna vprašanja o tem, ali gre v Jugoslaviji in državah, ki so prišle pod sovjetsko prevlado ter v sami Sovjetski zvezi, za ureditev istega tipa (gl. npr. Ionescu in Madariaga, 1966; Linz in Stepan, 1996).

Totalitarizem

V politični znanosti je najbolj uveljavljeno dojemanje pojma totalitarizma po Friedrichu in Brzezinskemu v sloviti knjigi *Totalitarna diktatura in*

---

³ US se ni oprlo na sodbe Evropskega sodišča o človekovih pravicah, ki jih preveva popolnoma drugačen duh, še manj pa na Vrhovno kasacijsko sodišče Italije, ki je v zadevi 1237 iz leta 1997 ugotovilo, da je religija spremenljiv pojav in da glede njegove vsebine, če pride do vprašanja, velja konzultirati znanstvenike.

avtokracija (1956). Tukaj bomo upoštevali opredelitve – v prid sodišča – da je totalitarizem spoznavno in znanstveno ustrezen pojem, čeprav ga v literaturi neredko izpodbijajo kot konservativnega in statičnega (Lefort, 1988).

Upoštevali bomo vse elemente, ki jih avtorja glede pojma totalitarizem navajata za konstitutivne. Sicer so ti elementi kumulativni, šele njihova celota tvori ta model: uradna ideologija, ki bi naj nakazovala »popoln končni stadij človeštva«; množična politična stranka, ki jo vodi en človek; stranka je prepletena z državno oblastjo; monopolistični nadzor nad oboroženimi silami; monopol nad množičnimi mediji; teroristična policijska kontrola in centralizirana kontrola celotnega gospodarstva (Friedrich in Brzezinski, 1956: 9–10). Ta definicija velja kot najbolj avtoritativna (glej Heywood, 2007: 73–4; Apter, 1996; Holmes, 2001).

Friedrich in Brzezinski (1956) ter Kirkpatrickova (1979) menijo, da so komunistični totalitarni sistemi »nepopravljivi«, da se ne morejo transformirati v smislu racionalizacije, še manj v smislu liberalizacije in demokratizacije. Lahko postanejo le še bolj »totalni« (1956: 293–303).

Nedvomno je bil leta 1945 namen zmagovitih komunistov, da bi v Sloveniji in Jugoslaviji uvedli totalitarno ureditev. Ta namen izhaja iz: (1) odprave večstrankarskega sistema in predvsem politične opozicije (Koštunica in Čavoški, kjer je razdelano in dokumentirano predstavljen proces odprave ustanov demokracije neposredno po koncu vojne, 1983) ter oblikovanje avantgardne politične stranke oblasti; (2) množičnih zunajsodnih pomorov (sicer ta pojav ni bil specifičnost Jugoslavije, je pa dokaj presegal npr. Francijo (gl. Judt, 2007) in dobil značaj množičnega ustrahovanja) – to je bil prvi korak k uvedbi državne varnostne službe; (3) urejanja gospodarstva z odvzemom zasebne lastnine in tavanja na področju kmetijstva s katastrofalnimi posledicami (Borak, 2002); (4) podrejanja množičnih medijev; (5) oblikovanja JLA – podrejene partiji; (6) uradne komunistične ideologije kot odrešilne, ki je v javnem življenju imela dokaj monopolen položaj – ne samo kot politična ideologija, temveč tudi kot temelj uradne kulture (Jančar [ur.], 1998; Cvetković, 2011; Rodić, 1995). S tem se zaokroži pojem totalitarizma.

Za presojo, ali je komunistična ureditev v Sloveniji in Jugoslaviji bila totalitarna, bodo predmet obravnave nekateri elementi politične ureditve in funkcioniranja družbe, ki se precej ujemajo s Friedrichom in Brzezinskim.

Politična ureditev in politična policija

Vprašanje narave politične ureditve je kompleksno, ker o politični ureditvi ni mogoče soditi na podlagi videza oziroma zunanosti. Zavajajoče utegnejo biti tudi institucije. Friedrich in Brzezinski trdita, da so ustave v totalitarnih sistemih predvsem »okrasi« (48); vendar je analiza institucij v politologiji izhodišče, v Smelserjevi in Baltesovi *Mednarodni enciklopediji*

pa v zvezi s tem piše: »Brez institucij ne bi moglo biti organizirane politike. V odsotnosti institucij ne bi moglo biti organizacij sploh ...(bil bi to) hobbessovski pekel« (Steinmo, 2005: 7554–5). Torej, institucije v elementarnem pomenu s pravili oblikovanih organizacij so predpostavka vsake politike.

Ves čas po drugi svetovni vojni je bilo opaziti, da se v Jugoslaviji institucionalno upošteva zastopanost narodov oz. republik v zvezni izvršilni oblasti. To je pozneje postal tudi uradni princip (Ustava SFRJ, 1963), čeprav je bilo to vidno že leta 1945. Celo II. zasedanje Avnoja je nakazalo, da bo šlo za zvezno, federalno državo narodov in republik. Že leta 1943, v bosanskem gozdu, je naštetih šest republik. Število republik se ni spreminjalo (do delnega popravka je prišlo z uvedbo avtonomnih območij leta 1945).

Večnacionalna stvarnost z različnimi gospodarskimi interesi je dokaj hitro privedla do spopadov, ki so trajali vse do razpada. Že leta 1962 je na seji izvršilnega komiteja KPJ sam Tito – ocenjujoč potek sej zvezne vlade, kjer so se sprejemali razni gospodarski ukrepi, in demonstrativno zapuščaenje skupščine s strani skupine poslancev iz ene izmed federalnih enot (Slovenije) – izjavil:

»Kakšne so to razprave! Pride do tega, da se človek vpraša, ali je ta naša država res zmožna še preživeti, ne da razpade.« (Zečević [ur.], 1998: 32)

To osvetljuje tako integracijo Jugoslavije kot tudi razmerja znotraj vodilne strukture, kjer je vedno vsakdo vlekel »na svojo stran«, četudi se je to dogajalo skrito pred javnostjo. Omenjene besede tudi niso besede totalitarnega diktatorja, navdihnjenega s svojo ideološko misijo, temveč misel zaskrbljenega voditelja. Vsekakor pa takšne razmere niso razmere totalitarizma, kjer so območni funkcionarji samo tehnični izvajalci ukazov totalitarnega diktatorja (Friedrich in Brzezinski, 1956: 19–20). To se je dogajalo v letu 1962, kar je več kot desetletje pred dokončno ureditvijo Jugoslavije, s katero je ta dočakala ustanoviteljevo smrt (Ustava iz leta 1974, kjer so republike definirane kot države, opremljene z ministrstvi za zunanje in obrambne zadeve). Že leta 1962 pride do politične krize, ki odtlej pravzaprav traja ves čas, čeprav ne pred očmi javnosti.

Ustava iz leta 1963 ni okrepila republik (in pokrajin); le-te so se v poskusih gospodarskih reform v 60. letih – kljub pomanjkanju normativne osnove – »osamosvajale«, ozaveščale svoje interese, čeprav v bistvu znotraj nekega redistributivnega koncepta gospodarstva. Uradno se je značaj zvezne države spremenil z ustavnimi dopolnili iz leta 1971, ko začnemo govoriti o zvezi republik in pokrajin, ki naj bi se o vsem »dogovarjale«. Zvezni državni poglavar postane kolektiven, le da se Titu ne odvzamejo pristojnosti in položaj (čaka se na njegov »naravni« odhod). Zadeva se maskira s kultom Tita, ki njemu ugaja (Simić, 2006; Matunović, 2001).

Znotraj Zveze komunistov, pa tudi v državnih organih, je obstajala kompleksna sestava – lahko bi se govorilo o nekaterih potezah poliarhije v pomenu legitimnega zagovarjanja svojih lastnih interesov (Bertsch, 1977; Burg, 1984). Razvidne so poteze npr. iz načina sestavljanja teh teles. Totalitarni vodja ni sam imenoval članov (zveznih in republiških) vodstev, temveč je šlo za dolgotrajne procese »dogovarjanja«, usklajevanja in manipuliranja. Za eno iskrenejših pričanj glejte Končar in Boarov, kjer Doronjski izpoveduje »kadrovska dogovarjanja« v začetku 70. let, še posebej komplicirana v Vojvodini, ker so bili subjekti usklajevanja elite pokrajine, republike in zveze ter sam vodja, kar je trajalo mesece. V tem pa je bistvo poliarhije. »Vsak član organizacije izvaja dejanja, za katera se predpostavlja, da predstavljajo izraz preference znotraj niza različic.« (Dahl, 1972: 84)

Ne zagovarjamo teze, da je šlo za neko idealnotipsko poliarhijo, temveč za razmere kompleksnega odločanja, kjer ni bilo slepega, brezpogojnega sledenja vodji. Obramba partikularnih interesov je potekala pod krinko ideološke enotnosti in izražanje je bilo pogosto ezopovsko. Vsekakor ni bilo politične opozicije v pravem pomenu besede, kar je predpostavka politične demokracije (Ionescu in Madariaga, 1968); prav tako ni bilo možnosti preglasovanja.

Jović celo pravi, da je »princip soglasja« (republik in pokrajin) (v uradni veljavi od leta 1971) pomenil, da je manjšina vedno lahko izsiljevala večino (2009: 207)⁴. S tem je bila dosežena kompleksnost in neke vrste poliarhija, čeprav ni bilo sistema s klasično opozicijo, so pa republike stalno druga drugi oponirale in tudi »koalirale« (te koalicije so bile precej prikrita, se je pa 8-člansko predsedstvo »razkrilo« na začetku leta 1991⁵ (gl. Nikolić in Petrović [ur.], 2011).

Za funkcioniranje totalitarnega političnega sistema je politična policija, tajna policija izjemnega, čeprav morda ne odločilnega pomena. To je veljalo tudi za Jugoslavijo. Ob koncu vojne sta bila ustanovljena OZNA in KNOJ, nekoliko kasneje ju je nadomestila UDBA. Opravljali so naloge, ki so lastne politični policiji v totalitarni ureditvi (Jančar [ur.], 1998; Cvetković, 2011). Vendar je tu s časom prišlo do jasnega zasuka. S padcem A. Rankovića leta 1966 se je zgodila bistvena reorganizacija, ki je onemogočala funkcioniranje politične policije, kakršna je v totalitarnih ureditvah. Friedrich in Brzezinski pravita, da dejavnost politične policije in čistke, ki se jih izvaja, morajo krepiti in potrjevati osrednjo oblast (1956: 115).

Bistvo spremembe je, da se je po letu 1966 oblikovalo šest ločenih republiških političnih policij, z dodatkom sedme, zvezne, ki naj bi med seboj

⁴ Jović tudi piše: »(okoli leta 1970) ... srbski voditelji so bili presenetljivo odklonilni do Titove pragmatične politike, držali so se principov, kakor so jih dojemali ... niso bili mehki pogajalci ... bili so zelo trdni v nesprejemanju Kosova kot sedme republike.« (2009: 104)

⁵ Dejansko je Milošević z ustavnim dopolnilni k ustavi Srbije leta 1989 bistveno spremenil ravnotežje v predsedstvu SFRJ, saj je ustavnim spremembam sledila tudi sprememba sestave.

sodelovale⁶. Ne samo da je prišlo do novega zakonskega urejanja, temveč so bile politične policije omejene tudi s padcem Rankovića in tovarišev, prav zaradi svojih zlorab. To je ustvarilo nove razmere, ki so se izrazile predvsem v tem, da se republiške politične policije niso mogle nebrzdano vesti, ker niso bile pod vodstvom totalitarnega diktatorja, ki bi dajal ukaze za drzno delovanje, lahko pa so se tudi medsebojno lahko opazovale in nadzorovale. V Sloveniji je leta 1967 sprejet Zakon o notranjih zadevah (Uradni list SRS št. 13, 1967), ki se ne naslanja na kakšno predhodno republiško zakonodajo. V njem se določa ustroj javne in državne varnosti, tako da se vse konča v republiki. Minister je odgovoren skupščini in vladi republike (21. člen), nič se ne govori o sodelovanju s federalnimi in z drugimi republiškimi organi, omenja pa se, kako mora slovenski republiški organ izvrševati zvezne zakone. To vsekakor ne pomeni, da je uresničena kakšna popolna parlamentarna kontrola državne varnosti, so pa bistveno spremenjene razmere, ker se dejavnost državne varnosti izvaja v okviru republiških meja. To je seveda veljalo tudi za druge republike. V državi, ki opušča totalitarizem, je to pomemben korak, saj so varnostne službe izjemen vzvod oblasti, sedaj pa je njihov delovanje zakonsko uokvirjeno in vezano izključno na republiške meje. To je v nasprotju z zelo pomembno potezo modela po Friedrichu in Brzezinskemu – po njunem morajo vse spremembe totalitarne politične policije krepiti oblast centra (1956: 154).⁷

Lahko omenimo, da sta se takrat bistveno zmanjšala tudi mreža vohunjenja in obseg hranjenih dosjejev. Obseg dosjejev naj bi bil v Sloveniji zmanjšan z 270.000 na 1000 dolžinskih metrov in omejen samo na »sovražno dejavnost« (Cvetković, 2011: 115).

To ne pomeni, da ni bilo več kršitev mednarodnih standardov človekovih pravic, pa vendar gre za popolnoma novo situacijo, kjer ni več politične policije, ki bi lahko delovala popolnoma neomejeno, npr. odvzemajoč premoženje, prostost, pa tudi življenja. Vsi znani postopki odslej so bili kazenski, čeprav bi bili lahko pod mednarodno veljavnimi standardi človekovih pravic. Tudi mreža vohunjenja je nemara ostala, čeprav ni imela več enakega pomena, funkcij in organizacije. Sodelovanje med republikami na tem področju pa ni moglo biti zgledno, kar izhaja iz omenjenih Titovih besed. Ni moglo biti zgledno, ker ni bilo »avtoritete« tipa Ranković (Kavčič, 1988: 476–7), ker ni bilo normativne podlage, saj je bilo delovanje političnih policij – odtlej republiških – v precejšnji meri tajno itd.

---

⁶ Za svojo obveščevalnost se je Tito zatekal k vojski in njeni obveščevalni službi (KOS), ki se je pravzaprav krepila (Matunović, 2001).

⁷ O stanju duha in sodelovanju med republikami govorijo priljubljene teme znotraj elit(e): štetje zastopanosti lastne republike v zveznih telesih, preračunavanje cen s stališča »izkoriščenosti« lastne republike (Zukin, 1987).

Gospodarstvo

Bistvo organizacije gospodarstva v Titovi Jugoslaviji je dokaj komplicirano, ko se vprašamo, kdo je upravljal gospodarske entitete, kdo je bil formalni in kdo dejanski gospodar. Ne moremo verjeti takratnim uradnim trditvam, da so delavci v celoti in morda tudi neposredno upravljali gospodarske entitete, vendar iz raziskav Županova (1977) izhaja, da je bila tudi ta komponenta jasno zastopana, čeprav ne prevladujoča. Presoja o značaju gospodarstva tudi ne more biti enaka za vsa obdobja.

Zanimivo je veliko število raziskav in objav zahodnih ekonomistov o jugoslovanskem gospodarstvu od 60. let naprej (Chowdhury, Estrin, Furbotn, Grubaugh, Stollar Plummer, Fleming in Sertic, Ward, Vanek, D'Andrea, Tyson idr.), tudi vodilnih (Marschak). Čeprav noben ni ugotovil čistega modela gospodarstva in tudi njegove učinkovitosti nihče ni nakazal, je D. Rusinow, upoštevajoč avtonomnost gospodarskih osebkov in odsotnost komandnega gospodarstva, leta 1967 zatrdil, da države, kar zadeva gospodarstvo,

»ne moremo razumno označiti za totalitarno« (1967: 21).

Že samo raziskovanje gospodarstva s strani tolikšnega (in še večjega števila) tujih znanstvenih ekonomistov je v popolnem nasprotju s tem, kar Friedrich in Brzezinski pišeta o »skrivnostnosti« podatkov o gospodarskih tokovih, ki da so namenjeni samo najvišjim voditeljem in prirejani (1956: 198).

Vsekakor so bile v Jugoslaviji gospodarske entitete (podjetja) strukturirane, imele so avtonomne pristojnosti in vsekakor v 60. letih niso delovale tako kot v totalitarni ureditvi, tj. kot izvrševalci ukazov nekih centralnih birokratskih instanc brez vpliva denarnega gospodarstva. Ni bilo niti sledi o »kvotah«, ki se podjetjem določijo; le-ta jih uresničujejo in v zameno dobijo drugo blago, o čemer Friedrich in Brzezinski (1956: 203) pišeta kot o značilnosti totalitarne gospodarstva. V gospodarstvu so imele tako zvezna oblast kot oblasti republik (po letu 1971 tudi pokrajin) velike pristojnosti, slednje še zlasti, ko je šlo za investicije. Zvezni splošni investicijski sklad je bil odpravljen leta 1963, ostalo pa je zvezno financiranje nerazvitih delov Jugoslavije, čemur ni očitati, da bi bil totalitaren inštrument. Seveda je bila gospodarska ureditev zelo komplicirana, nedvomno tudi neučinkovita, vendar je prav kompleksnost značilnost, ki je tuja totalitarizmu.

Od sredine 60. let dalje v Jugoslaviji ni bilo prizadevanja po urejanju gospodarstva v smislu planskega gospodarstva. Tudi kontrole osrednje države ni bilo, saj je v letih 1961–2 prišlo do hude recesije (v nasprotju s smernicami »plana« 1961–65 in gospodarske politike; Borak, 2002: 59). Plan je bil opuščen in zatem so bili vsi plani od leta 1966 naprej »indikativni« (Borak: 49), so zamujali (Borak: 53) ali pa celo »temeljili na družbenih

dogovorih« (Borak: 58). V odsotnosti državne kontrole in obvladovanja na državni, zvezni ravni so delovali drugi mehanizmi, med njimi tudi tržni (Županov, 1977), čeprav tudi socialni, partitokratski idr.

Ameriški ekonomist Flakerski (1988) je celo menil, da je bila v začetku 80. let ekonomska funkcija federacije tako majhna, da je bilo gospodarstvo prav zaradi tega neučinkovito.⁸ Ker naj bi bila totalitarna oblast, *per definiti-onem*, na osrednji ravni, to kaže na stanje stvari.

Uradna ideologija in medijski monopol

Vodilo Friedricha in Brzezinskega je, da so celotno kulturno življenje in zlasti mediji prežeti in podrejeni »kiliastični«⁹ ideji družbe prihodnosti (1956: 9–10), ki dopušča uporabo vseh sredstev oblasti. V Titovi državi je obstajala taka ideja, ideja komunizma, ki sta jo kasneje vse bolj nadomeščala socialistično samoupravljanje in neuvrščenost. Vendar se poraja vprašanje, ali je bila ta ideja resnično tako uveljavljena, da je onemogočala kakršnokoli drugo miselnost, zlasti na ravni javnega kulturnega življenja. Pri tem se ne bomo spuščali v to, kako je morebiti variirala ideologija po republikah (in pokrajinah), iz česar bi izhajali njihovi resnični oz. zaznani interesi.

Friedrich in Brzezinski navajata, da je v Sovjetski zvezi ideja proletariata nadomestila idejo, ki v demokratični družbi pripada narodu (1956: 77). Čeprav Tito nikoli ni nehal govoriti o »bratstvu in enotnosti« narodov, proletariat ni nadomestil narodov. V uradnih ideoloških besedilih naletimo npr. na trditev, »da socializem pravzaprav popolnoma uveljavlja nacije«, da je »domnevni internacionalizem« pravzaprav »lažni avantgardizem« (resolucija osmega kongresa ZKJ) ali pa, da je znotraj Jugoslavije »spoštovanje nacionalne suverenosti in enakopravnosti ... temeljni pogoj za sodelovanje med republikami« (deveti kongres ZKJ), kar lahko beremo tudi kot oceno o pomanjkanju sodelovanja. S tem se je hotelo poudariti, da se ne izhaja iz nekega jugoslovanskega esencializma ali izvirnosti zvezne države, kar je logična predpostavka za totalitarno oblast v njej (glej Jovič, 2007)¹⁰.

Resnično je obstajal nekakšen ideološki monopol (uradni nauk) in divergence so se izražale ezopovsko, brez izrecnega odpovedovanja marksistični »resnici«. Vendar pa je bilo kulturno življenje v tej državi v obdobju, ki nas zanima (od sredine 60. let), zelo pestro in pluralno. V slovenskih gledališčih so bili predstavljeni avantgardni zahodni dramatik, Ionesco, Miller, Camus, Osborne, Albee (Poniž, 2010); v Beogradu je bilo leta 1956 ustanovljeno gledališče, namenjeno najbolj avantgardnim tendencam, ki je odtelej vseskozi

---

⁸ *Namenoma se ne spuščamo v razprave o tej zadevi znotraj Jugoslavije.*

⁹ *Kilističen ali mileniarističen nauk obljublja milenij miru, splošne sreče in skladnosti, pred poslednjo sodbo. Značilen je za nekatere zgodnje krščanske hereze.*

¹⁰ *Poleg tega že pozivanje k sodelovanju nakazuje na stalno krizo teh odnosov.*

kontinuirano delovalo (<http://www.atelje212.rs/pozoriste/istorija/>). V tem obdobju so prevajali komunizmu tuje knjige avtorjev Camusa, Sartra, Schumpetra in celo Marcuseja, ki je zanimal sam delavski razred – osrednji steber komunistične ideologije (1968). Na tem področju ni potrebe, da bi iskali ponazoritve tudi v drugih kulturnih panogah.

Za določanje totalitarizma je zelo pomemben tudi odnos do verskih skupnosti, ker totalitarna ideologija izključuje tako druge nazore z absolutnimi vrednotami kot tudi organizacije, ki na njih slonijo. Tudi Jugoslavija ni bila zgled spoštovanja verskih svoboščin. Pa vendar: ali je bila totalitarna? Zakonodaja iz 70. let, sprejeta v republikah in pokrajinah (zadeva je bila pristojnosti le-teh, in ne federacije), je dovoljevala registracijo verskih skupnosti brez kakršnihkoli vsebinskih pogojev za registracijo. Število verskih skupnosti je narastlo – v nasprotju s tem, kar bi naj bilo značilno za totalitarizem.

Glede verskega tiska, ki je bil na tej tehnološki stopnji razvoja osrednjega medijskega pomena, lahko ugotovimo: leta 1966 so verske organizacije izdajale 65 časopisov s skupno naklado 3.591.000 (Statistički bilten XVI, 1967), leta 1987 pa so verska društva, združenja in cerkve izdajale 99 časopisov z naklado več kot 3.700.000 izvodov (Statistički bilten, 667, 1968). Poleg tega so verske skupnosti izdajale številne občasnike in druge publikacije. Ne samo da je bil verski tisk dostopen, temveč so občani utegnili biti pod velikim informativnim vplivom verskih skupnosti, celo sredi komunističnega obdobja, daleč pred znaki razpada režima in države. Aktivnost verskih osebkov na medijskem prizorišču jasno zanika trditev o medijski totalitarnosti, saj so prav komunizmu najbolj oddaljene ideološke opcije imele precejšnje možnosti za medijsko delovanje. Bi pa gotovo lahko trdili, da ves čas Titove Jugoslavije ni bilo tako, da verske skupnosti niso imele takšnih možnosti in jih niso uresničevale. Vendar je pluralizem verskih skupnosti segal na medijsko področje že od 60. let.¹¹ Nemara sicer verski časopisi niso vedno in povsod imeli dostopa do državnih stojnic za prodajo časopisov, vendar ni zabeleženo, da bi distribucijo po pošti preprečevali. Seveda to ne pomeni, da ni bilo drugih omejevanj tako medijev kot verskih skupnosti in da ni bilo arbitrarnih prepovedi posameznih številčk časopisov in sankcij zoper avtorje. Vendar: vsekakor ni moglo iti za monoliten ideološki totalitarni medijski blok. Občani so imeli dostop ne le do verskega tiska, temveč tudi možnost izbire (to je v popolnem nasprotju s stanjem v Sovjetski zvezi, kjer se je vse do leta 1990 tiskal samo *Žurnal moskovskega pravoslavnega patriarhata*). Pogoji po Friedrichu in Brzezinskemu vsekakor niso bili izpolnjeni (1956: 107).

¹¹ Naivno bi bilo misliti, da je komunistični režim pod Titom to počenjal iz kakih mazohističnih nagibov. Po eni strani so si tradicionalne velike verske skupnosti javna glasila »priborila«, po drugi pa so se teh pravic posluževale številne nove protestantske skupnosti, od katerih je režim pričakoval, da bodo zmanjšale vpliv tradicionalnih (Rodić, 1995).

Torej, čeprav je obstajala uradna ideologija, ki se je širila po medijih, je kulturno življenje po sredini šestdesetih kazalo na izrazit pluralizem, z možnostmi za delovanje nekaterih komunizmu tujih in nasprotujočih si nazorov in osebkov, država pa je bila nasploh zelo vključena v sodobne kulturne tokove.

Oborožene sile

Konec druge svetovne vojne se je oblikovala enotna jugoslovanska vojska, po zgledu totalitarna. Vendar je bila leta 1968 (čeprav so zametki obstajali že prej) institucionalizirana teritorialna obramba kot oborožena sila vsake republike (Buban, 1972). Republike tako niso bile brez svoje institucionalne oborožene sile. V obdobju po letu 1968 tudi na tem področju niso izpolnjeni pogoji po Friedrichu in Brzezinskemu (1956: 9–10).

V analizi, ki jo hrani Kongresna knjižnica ZDA, najdemo obravnavo teritorialne obrambe v Jugoslaviji kot dejavnik, ki je deloval v skladu z objavljenimi uradnimi akti, Zakonom o obrambi iz leta 1969 in Ustavo iz leta 1974 (po le-teh je v pristojnosti republik in pokrajin, seveda »sodelujočih«). V okviru omenjene analize je teritorialna obramba dejavnik, ki »daje večjo defenzivno globino« obrambnemu sistemu – v primerjavi z JLA. Analiza še navaja, da se je teritorialni obrambi namenjal približno 1% nacionalnega dohodka; omenjene so še napetosti med teritorialnimi obrambami in JLA v 70. letih, torej od samega začetka ([http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+yu0183\)](http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+yu0183))), pridobljeno 20. septembra 2012).

Drugo

Postavlja se tudi vprašanje drugih lastnosti, ki se omenjajo v literaturi kot elementi totalitarizma, zaradi katerih bi se utegnilo zatrjevati, da je bila Titova oblast totalitarna. Takšna bi bila trditev, da je izvajal *čistke*, da mu je bilo treba samo »treniti z očesom«, pa so bili odstavljene nekateri komunistični voditelji; to je seveda značilno za totalitarizem (1956: 155). Danes vemo, da sistem ni funkcioniral na ta način, vsekakor ne po letu 1960, in da Titova odstranjevanja voditeljev niso bila posledica njegove muhavosti:

- Slovensko republiško vodstvo je ubranilo Kardelja, ki je ostal Titov »najbližji sodelavec« do svoje smrti in »arhitekt ustavnosti«. Leta 1962 je Tito namreč hotel odstaviti Kardelja in ga je izoliral, vendar je slovensko vodstvo s svojim enotnim nastopom Kardelja ubranilo (Matunović, 1997: 272; Pirjevec, 2011: 460);
- Titova odstranitev hrvaškega republiškega vodstva leta 1971 je sledila šele velikim nemirom med hrvaško mladino, ko so vodstvu dogodki »ušli

z vajeti«, ne pa ko je to vodstvo sprožilo razprave o nacionalnem vprašanju¹² (Tripalo, 1990: 121–179);

- Srbsko vodstvo je bilo odstavljeno leta 1972 šele po dolгих sporih med srbskim vodstvom in Titom, potem ko se je srbsko republiško vodstvo upiralo Titovi zahtevi, da se odpusti osem učiteljev z beograjske univerze, ki so se »zoperstavljali Titu« in so njegovo vladavino označevali za »karizmokratsko« (Simić, 2009: 297–337; Nikezić, 2003).

V zvezi z gornjim H. Arendt (klasična avtoriteta na področju preučevanja totalitarizma, 1961) omenja, da totalitarizem *drobi, atomizira družbo*, ustvarja joč ali ohranjajoč brezoblično pasivno množico (1961: 305–479), ne ustvarja pa strukture. Arato pa isto misel izraža s tem, ko trdi, da totalitarne ureditve uničujejo institucije, avtoritarne pa se na njih naslanjajo, zlasti »zatiralno pravo« (2002: 486). Sicer Arendtova v tem smislu postavlja Lenina, ki je delal na oblikovanju narodov, proti Stalinu, ki je »atomiziral«. Titova vladavina je, tudi če ni zgledno spodbujala razvoja civilne družbe, vsekakor spodbujala in celo vsilila institucionalizacijo republik in pokrajin, da ne omenjamo drugih institucij in kvaziinstitucij, kjer je »bogastvo« ustanov dobivalo groteskne razsežnosti (stopnje organizacij združenega dela, samoupravne interesne skupnosti s svojimi zbori).

Sklep

Trditve oziroma teze, da bi bila Titova država totalitarna, ves čas in nekvalificirano, ne moremo utemeljiti. Kakšnega političnega tipa pa je bila Titova država? Ne bi je zlahka umestili med avtoritarne, kar bi pomenilo manj togo nedemokratičen/zelo omejeno demokratičen tip od totalitarnega. Linz in Stepan, zelo uveljavljena politologa v preučevanju prehoda v demokratično družbo, v svojem klasičnem delu s spoštovanjem navajata, da »teoretiki demokracije umeščajo /Titovo/ Jugoslavijo v drugačno kategorijo v primerjavi z drugimi komunističnimi sistemi, ker so verjeli, da je delavsko samoupravljanje oblika demokracije in da bi se lahko pozitivno razvijala« (1996: 314). Sta se pa omenjena avtorja izognila obravnavi Jugoslavije oz. postjugoslovanskih držav s posebnim poglavjem, kar sta sicer storila za številne druge prehode iz nedemokracije v demokracijo. Tega nista storila naključno, vsekakor ne zaradi nezanimivosti teme. Naj niti ne omenjamo angažiranih političnih mislecev, kot je C. Pateman, ki šteje Titovo Jugoslavijo, zaradi njene participatoričnosti, za približevanje uresničenju pristne demokracije – v nasprotju z liberalno, ki izhaja iz negativnih predpostavk o človekovem značaju in jih spodbuja (1970).

¹² Sicer bi vsako odpiranje vprašanj in problematiziranje nacionalnih odnosov zlahka privedla do neobvladljivih razmer.

Jugoslavijo je težko umeščati v katerega od znanih tipov, zlasti, ker je bilo razhajanje dolgotrajen proces, ki je preprečeval oblikovanje izrazitega tipa političnega sistema z jasnimi, nedvoumnimi značilnostmi. Seveda tudi Friedrich in Brzezinski molčita o Jugoslaviji, z eno manj pomembno izjemo – glede odnosa do Bolgarije (1956: 48).

Vsiljujejo se še druga vprašanja: ali so dovolj pomembna Titova dejanja uveljavitve Slovenije, njenega oblikovanja kot republike v okviru Jugoslavije in kot zibelke dejanske državnosti leta 1991, uveljavitve žensk (množično zaposlovanje žensk, volilna pravica, ženske na političnih položajih), povečanja ozemlja Slovenije, modernizacije? Končno, lahko se poslužimo metode US, ki se – ko gre za slovensko stvarnost – sklicuje samo na pravne akte. Ustava iz leta 1974 je vsebovala določilo o pravici do dela. Kje pa je ta pravica v pravu dandanes? In kje v stvarnosti? Ne bomo trdili, da je ustavno besedilo živa družbena stvarnost, kot izhaja iz odločbe US, vendar omejeno določilo Ustave iz leta 1974 tudi ni bilo brez kakršne koli zveze s stvarnostjo. Brezposelnosti je bilo v Sloveniji v Titovem času malo in določilo o pravici do dela ni bil puhli pravniški verbalizem.

Velja še omeniti, da je v raziskavi, ki je bila leta 2005 izvedena na slovenskem javnomnenskem vzorcu, 61 % vprašanih izjavilo, da je bilo v obdobju med koncem druge svetovne vojne in letom 1990 »marsikaj dobrega in marsikaj slabega«, 22 % jih je menilo, da je bil to »čas napredka in dobrega življenja«, manj kot 6 % pa jih je menilo, da je šlo za »obdobje strahu in zatiranja« (Toš, 2009).

Če sklenemo: sodba US glede neomejene totalitarnosti Titove vladavine ni utemeljena. Znanstveno te vladavine ne moremo prišteti k totalitarizmu, vsaj od sredine 60. let dalje ne. Kot jasen pokazatelj se lahko vzame sprememba zakonodaje o varnostnih službah, ki so leta 1967 postale praktično republiške in so bolj ali manj sodelovale na zvezni ravni. Številni politologi na Zahodu so to že tedaj ugotovili (npr. Ionescu in Madariaga leta 1968). Ta ureditev je tipološko nedoločljiva, tudi zato, ker je bila desetletja v razkrajnju. Vsebovala je neko specifično poliarhijo (predvsem republik) brez učinkovite demokratične odgovornosti, interesi etničnih skupin in zgodovinskih regij so se zagovarjali in promovirali, kakor so se pač dojemali, sistem pa je progresivno gnil, kar je pripeljalo do njegovega končnega razkroja.

Naj pripomnimo, da si nismo postavili za cilj celovite predstavitve vladavine v času Titove države, še manj pa funkcioniranje družbe. Zlasti se nismo spuščali v specifičnosti razmer po republikah in pokrajinah, kar bi terjalo še veliko prostora. Kljub temu smo se pri poskusu odgovora na vprašanje, ali je šlo za totalitarno ureditev, dotaknili bistvenih političnih potez tedanje ureditve. Pri tem smo do neke mere postavili pod vprašaj trditve Kirkpatrickove (1979) in Friedricha ter Brzezinskega o tem, da se komunistični totalitarizem ne more transformirati, da lahko postane samo še bolj

»totalen«, da se ne more racionalizirati v Webrovem pomenu, še manj pa se lahko liberalizira. Ne moremo trditi, da je jugoslovanski primer primeren za posploševanje. Vsekakor je šlo za to, da so vladajoči komunisti »resno jemali svoje besede« o pogodbenem in prostovoljnem značaju Jugoslavije (Jović, 2007), in s tem pripomogli k razpadu države, čeprav je prišlo do smrti, kot pravita Wachtel in Bennett, zaradi »medsebojno povezane odpovedi več organov« (2009: 12).

LITERATURA

- Apter, David (1996): Comparative politics, old and new, v: Robert E. Goodin in Hans Dieter Klingemann (ur.). *A New Handbook of Political Science*, 372–400. Oxford: Oxford University Press.
- Arato, Andrew (2002): Dictatorship Before and After Totalitarianism. *Social Research*, 69, 473–501.
- Arendt, Hannah (1961): *The Origins of Totalitarianism*. London: Allen and Unwin.
- Arjomand, Salid A. (2003): Law, Political Reconstruction and Constitutional Politics. *International Sociology*, 18, 7–32.
- Borak, Neven (2002): *Ekonomski vidiki delovanja in razpadanja Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Bubanj, Viktor (1972): *Doktrina pobjede*. Beograd: Narodna armija.
- Bertsch, Gary (1977): Ethnicity and politics in socialist Yugoslavia. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 433, 88–99.
- Burg, Steven (1984): *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making since 1966*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Czech Republic (1993): *Constitutional court decision of the act on the illegality of the communist regime*.
- Dahl, Robert (1972): *Polyarchy: Participation and Opposition*. New York: Yale University Press.
- Deveti kongres ZKJ (1969): *Beograd: ČZP Komunist*.
- Flere, Sergej (2007): The broken covenant of Tito's people: The problem of civil religion in Communist Yugoslavia. *East European Politics & Societies*, 21, 681–703.
- Friedrich, F. J. in Z. Brzezinski (1956): *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Goldstein, Leslie F. (1986): Popular sovereignty, the origins of judicial review, and the Revival of unwritten law, *Journal of Politics* 48, 51–71.
- Grad, Anton, Ivan Kristan in Anton Perenič (2004): *Primerjalno ustavno pravo*. Ljubljana: Pravna fakulteta.
- Holmes, Llewelyn (2001): Totalitarianism. V: Paul B. Baltes i Neil J. Smelser (ur.), *Encyclopedia of Behavioral and Social Sciences*, 15788–15791. Amsterdam: Elsevier.
- Ionescu, Ghita in Isabel de Madariaga (1968): *Opposition: Past and Present of a Political Institution*, Harmondsworth: Penguin.
- Heywood, Andrew (2007): *Politics*. New York: Palgrave: MacMillan.

- Jančar, Drago (ur.) (1998): *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990: zbornik člankov in dokumentov*. Ljubljana: Nova revija.
- Jović, Dejan (2009): *Yugoslavia: A State that Withered Away*. West Lafayette, v: Purdue University Press.
- Judt, Tony (2007): *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: Pimlico.
- Kavčič, Stane (1988): *Dnevnik in Spomini*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti. Ur. Janez Janša in Igor Bavčar.
- Kirkpatrick, Jean (1979): *Dictatorships and double standards*. *Commentary Magazine*, 68, 5, 34–45.
- Končar, Ranko in Dimitrije Boarov (2011): *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Koštunica, Vojislav in Kosta Čavoški (1983): *Party Pluralism or Monism. Social Movements in Yugoslavia, 1944–49*, Boulder, CO: East European Monographs.
- Linz, Juan in Alfred Stepan (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation : Southern Europe, South America, and Post-communist Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Press.
- Marcuse, Herbert (1968): *Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Matunović, Aleksandar (1997): *Enigma Broz. Ko ste vi družje Tito?* Beograd: Čigoja.
- Murphy, Michael (2003): *Political justice and consolidation in new democracies: The role of trials in post-communist transitions in Eastern Europe*. Conference Paper: Annual Meeting American Political Science Association, 1–40.
- Nikezić, Marko (2003): *Srpska krhka vertikala*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Nikolić, Kosta in Vladimir Petrović (ur.) (2011): *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ 1991. Tom 1*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Osmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana: ČZP Komunist.
- Pateman, Carole (1970): *Participation and Democratic Theory*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1970.
- Pirjevec, Jože (2011): *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Poniž, Denis (2007): *Prolegomena k raziskavi vloge in pomena slovenske dramatike in gledališča na prehodu iz totalitarnega v demokratski sistem*. Barbara Sušec Michieli, Blaž Lukan in Maja Šorli (ur.) *Dinamika sprememb v slovenskem gledališču 20. stoletja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Rodić, Radmila (1995): *Verom Protiv Vere*: Beograd: INIS.
- Rusinow, Denison (1967): *Understanding Yugoslav reforms*. *The World Today*, 23, 71.
- Statistički Bilten (1967): Beograd: Savezni zavod za statistiku, št. XVI, 10.
- Statistički Bilten (1988): Beograd: Savezni zavod za statistiku, št. 667.
- Steinmo, Sven (2001): *Institutionalism*. V: ur. Neil J. Smelser in Paul A. Baltes (ur.), *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, 7554–7. Amsterdam: Elsevier.
- Uradni list SRS (1967): *Zakon o notranjih zadevah*. Ljubljana: Uradni list, str. 245–8.
- Toš, Niko (ur.) (2009): *Vrednote v prehodu. Slovensko javno mnenje III*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Tripalo, Miko (1990): *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus.

- Wachtel, Andrew in Christopher Bennett (2009): The dissolution of Yugoslavia. 12–40, v *Confronting Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative*, ur. Charles Ingrao in Thoams A. Emmertt. West Lafayette, v: Purdue University Press,
- Whittington, Keith E. (2000): Dworkin's 'originalism': the role of intentions in constitutional interpretation. *Review of Politics*, 62, 197–220.
- Williams, Kieran (2005): Explaining lustration in Central Europe: A post-communist politics approach. *Democratization*, 12, 1, 22–43.
- Zečević, Miodrag (ur.) (1998): Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ 14.–16. marta 1962. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Županov, Josip (1977): *Samoupravljanje i sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Spletni viri:

- <http://www.atelje212.rs/pozoriste/istorija/> (30. 3. 2012)
- <http://narodne-novine.nn.hr/default.aspx> (30. 3. 2012)
- <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta96/eres1096.htm> (30. 3. 2012)
- [http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+yu0183\)](http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+yu0183)) (20. septembra 2012)